
МЕДІА-МОВА

УДК 811. 161. 2'42

Наталя Кондратенко

ДІАЛОГІЧНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

Статтю присвячено аналізу художнього дискурсу в комунікативному аспекті. Визначено стрижневий принцип текстотворення — діалогічність як взаємодію автора й читача (суб'єктна діалогічність) та як взаємодію текстів (міжтекстова взаємодія). Аналіз здійснено на матеріалі модерністських і постмодерністських художніх творів українських письменників.

Ключові слова: дискурс, текст, діалогічність, автор, читач.

Стаття посвящена аналізу художественного дискурса в коммуникативном аспекте. Определен ключевой принцип текстообразования — диалогичность как взаимодействие автора и читателя (субъектная диалогичность) и как взаимодействие текстов (межтекстовая диалогичность). Анализ осуществлен на материале модернистских и постмодернистских художественных произведений украинских писателей.

Ключевые слова: дискурс, текст, диалогичность, автор, читатель.

The article is dedicated to analysis artistic discourse in communication aspect. It is determined key principle textcreative — dialogic as interaction of the author and reader and as interaction text. The analysis is realized on material modernistic and postmodernism of the artistic making the ukrainian writers.

Key words: discourse, text, dialogic, author, reader.

Комунікативний підхід до вивчення художнього тексту вимагає особливої уваги до внутрішніх чинників формування тексту як компонента комунікативного акту. Тлумачення тексту як комунікативного явища та актуалізація його ролі в комунікативному процесі зумовлює дискурсивне розуміння художньої комунікації: автор спілкується з читачем опосередковано через текст. Згідно з теорією діалогізму М. Бахтіна будь-яке «слово хоче бути почутим, мати від-

повідь і знову відповідати на відповідь, і так *ad infinitum*» [2, 305], навіть якщо автор і не розраховує на конкретного читача. Створений текст вже не належить автору, саме в цьому полягає маніфестована Р. Бартом «смерть автора» й перетворення його на Скриптора [1]. Автор не лише пише текст як елемент глобального Інтертексту, відбувається процес відчуження автора від тексту, який стає надбанням читача. Проте апеляція до адресата завжди імпліцитно наявна в тексті, автор прагне потенційного розуміння, моделює образ власного читача, задаючи напрям розуміння та інтерпретації через відповідні семантичні маркери.

Метою нашої наукової розвідки є визначення діалогічності як провідного принципу текстотворення в художньому дискурсі нереалістичного типу — модерністського й постмодерністського. Мета зумовлює розв'язання таких завдань, як розмежування понять діалогу та діалогічності, кваліфікація типів діалогічності в художньому дискурсі, вивчення внутрішньотекстової і міжтекстової діалогічності.

Матеріалом дослідження було обрано художні прозові твори українських письменників — представників модерністського й постмодерністського напрямів у літературі.

У теорії тексту поняття «діалог» як тип мовлення, що протиставлений монологу, достатньо детально проаналізовано. Монолог визначають як «компонент художнього твору, що становить мовлення, звернене до самого себе або до інших» [10, 122]. Монолог може мати риторичний характер, і тоді герой або автор висловлює власні міркування, у таких випадках текст набуває форми роздуму. Монолог може організувати художній текст, якщо розповідь ведеться від 1-ої особи, а може виступати одним із компонентів текстової організації. Особливим різновидом монологу є внутрішній, що характеризується переривчатістю, незакінченістю, синтаксичними порушеннями. На противагу діалог — вербальна репрезентація комунікативної ситуації, у якій беруть участь два комуніканти, що висловлюються по чергову, проте провідною ознакою діалогічного мовлення визнають насамперед адресованість [11, 378]. Саме діалогічне мовлення вважають первинною формою спілкування, зокрема коли йдеться про спонтанне, непередбачене мовлення. Для діалогу характерний тісний зв'язок між репліками, кожна з яких переважно є контекстуально або ситуативно неповним висловленням. Діалогічне мовлення традиційно

представлено питально-відповідним комплексом: складається із запитання і відповіді, а кожне наступне запитання зумовлене попередньою відповіддю адресата. В. Борботько виокремлює такий тип дискурсу, як діалогічний, базовою одиницею якого вважає «діалогічну єдність» або «діалогічну синтагму», підкреслюючи, що «діалог, з одного боку, давніша за монолог форма мовленнєвої діяльності, а з іншого боку, більш безпосередньо пов'язана із ситуацією спілкування, з огляду на що діалог можливий і за умови значно редукованого власне мовного компонента, коли, наприклад, вступають у дію паралінгвістичні засоби комунікації» [3, 37]. У такому тлумаченні діалог слід розглядати як структурний компонент художнього тексту, який функціонує одночасно з монологічним мовленням. З огляду на це питально-відповідні єдності становлять лише моделювання реальної діалогічної взаємодії — це діалог між героями твору, вони побудовані за зразком усного діалогічного мовлення спонтанного характеру, але відрізняються ситуативною повнотою, еліпсис можливий виключно на контекстуальному рівні, тому що в таких діалогах нерелевантні невербальні чинники та комунікативна ситуація. Модерністський та постмодерністський тексти, як і будь-які інші художні, містять діалоги такого типу, напр.:

— *Петро, що це вони собі думають: будуть ці буряки брати чи не. Вже ж дощ їх раз намочив.*

— *Мені клопіт? Я їм дав чим укрити, хай самі дивляться. Вони самі вибирали з ями — порчаних же не було. А там я знаю...* (В. Медвідь. Зокола).

Проте відсутність діалогів у тексті актуалізує діалогічність як імпліцитну ознаку дискурсу, як інтерактивну взаємодію мовця (автора) та реципієнта (читача). Внутрішньотекстова діалогічність вимагає відкритого діалогу з читачем, автор намагається більше сказати самостійно, а не опосередковано, через героїв. Отже, діалогічність тексту ширше за поняття діалогу: аналізуючи праці М. Бахтіна, Ю. Крістева підкреслює, що «діалог може бути цілком монологічним, а те, що прийнято називати монологом, врешті-решт виявляється діалогом» [8, 431]. Для розмежування понять діалогічності та діалогу можна на позначення першого використовувати термін «діалогічні відношення», на думку А. Загнітка, «діалогічні відношення — це особливий тип смислових відношень, елементами яких можуть бути тільки цілі

висловлення, за допомогою яких виражають себе реальні чи потенційні мовленнєві суб'єкти, автори цих висловлень. Відношення між репліками реального діалогу є найпростішим видом діалогічних відношень. Діалогічні відношення не збігаються з відношеннями між репліками реального діалогу — вони значно складніші» [7, 125]. А поняття діалогу застосовують у вузькому значенні — для найменування особливого типу мовлення, що характеризується наявністю двох комунікантів і питально-відповідних єдностей як структурних домінант тексту. Тлумачення тексту як складника комунікативної ситуації, у якій беруть участь комуніканти — автор і читач, надає змогу говорити про особливу текстову комунікацію, репрезентовану наведеними формами монологічного мовлення.

Спостерігається тенденція до протиставлення діалогічної та монологічної комунікації, причому постулюється домінування діалогічного виду: «мовна свідомість особистості, наявність якої уможливорює й автокомунікацію, формується в дискурсі, який обов'язково містить той тип спілкування, який ми назвали «діалогічним»» [5, 23]. Проте автодискурс репрезентує, на нашу думку, насамперед діалогічність іншого роду: текст — текст (діалог реципієнта з текстом у цьому випадку виконує роль контексту). Зважаючи на це Ю. Крістева вважає, що «будь-яке слово (текст) є таким перехрещенням двох слів (текстів), де можна прочитати хоча б ще одне слово (текст)» [8, 429]. Отже, інтертекстуальна взаємодія також є виявом дискурсивної діалогічності, тому доцільно розмежовувати діалогічність як взаємодію суб'єктно-текстову (автор — текст — читач) і міжтекстову (текст — текст — текст). Суб'єктно-текстова взаємодія передбачає діалог між мовцем і реципієнтом не безпосередньо, як це відбувається в ситуації особистісного контакту, а через текст, текст тут стає основним носієм комунікативного навантаження. Міжтекстова взаємодія сприймається як інтертекстуальність, що зумовлена актуалізацією міжтекстових зв'язків — алюзій, цитат, ремінісценцій тощо.

У художньому дискурсі діалогічність набуває текстотвірного потенціалу. Взаємодія автора з читачем відбувається через текст, що мало отримати певні засоби вираження, діалогічні маркери. Розуміння текстової комунікації як діалогічної взаємодії було б значною мірою абстрактним науковим припущенням, якби текст не містив відповідні вербальні показники. Насамперед діалог відбувається че-

рез безпосереднє звернення автора до читача — в основному тексті, у відступах, в авторських коментарях і примітках тощо. Активна роль у цьому процесі належить авторові, який має змогу виразити в тексті цей діалогічний компонент — прагнення успішності мовленнєвої взаємодії із читачем, звідси й звернення до адресата-читача в тексті, напр.: *Уявіть собі, **дорогий читачу**, що ви сидите в кінотеатрі. Сподіваюсь, ви любите кіно. — **Перед вашими очима** — екран, сторони якого мають відношення три на чотири (фатальні цифри екрану, аналогія 171/2 аршинам діаметру циркової арени). Зовні екрану — чорна порожнеча. Світу нема (Л. Скрипник. Інтелігент); **Може, ти так і не допер, про що йшлося. Мене це не обходить. Однак, може, ти застановився, кажу я правду чи брешу? Знаєш, якщо ти вже дочитав до цього місця, тебе це також не повинно обходити. Спи** (Ю. Іздрик. Таке). У другому прикладі автор навіть на називає свого адресата, але, призупиняючи розповідь, апелює саме до читача, передбачаючи його можливу реакцію на текст.*

У художньому дискурсі класичної парадигми образ автора виявляється по-різному, проте в тексті домінують такі категорії, як оповідач, ліричний герой, а автор намагається відмежуватися від створеного ним художнього світу, ні в якому разі не ототожнюючи себе як з героями, так і з оповідачем. У модерністському й постмодерністському художніх дискурсах автор з'являється безпосередньо в тексті, хоч і робить це через зміну комунікативних реєстрів, розмежовуючи текстову реальність та комунікативну взаємодію з читачем. Показовим з цього боку є твір Ю. Андруховича «Таємниця», жанр якого визначений автором як «замість роману» і становить автобіографічний текст, побудований як діалог з міфічним німецьким журналістом Егоном Альтом. К. Владимірова називає цей текст романом-репортажем і підкреслює його діалогічність як ключову ознаку, досить метафорично говорячи: «Не будемо далі занурюватися у тему діалогічності в літературі, котру детально розробив Михайло Бахтін, або ж у тему «карнавал, маски та роман-меніппея» в Андруховича. Позаяк про це говорили так багато разів, що, здається, кимсь вже має бути написане оповідання в дусі Борхеса про те, як Михайло Бахтін... написав статтю про творчість видуманого дослідником пана Андруховича, назвавши есей якимось на кшталт «Творчість Андруховича та українська народна культура»...» [4]. Саме в цьому романі поєднано діалог як тип

мовлення, що організує художній текст — весь роман є діалогом, — та діалогічність як ознаку художньої комунікації в постмодерністському дискурсі.

Загалом діалогічність формується як внутрішня властивість у модерністському дискурсі, де конфлікт зі світом виявляється насамперед через внутрішній конфлікт суб'єкта. Внутрішня роздвоєність мовця, його невпевненість вимагає пошуку адресата, спроможного до адекватної комунікативної взаємодії. З огляду на це чинник мовця, реалізований як авторське світобачення в амбівалентній картині модерністського світу, витупає на перший план, заступаючи адресата. Модерністський текст скерований на текстову системність, у ньому вагомі структурні зв'язки, взаємозалежності елементів, а порушення системності віддзеркалює авторське сприйняття світу. Модель діалогічної взаємодії тут має традиційний характер: автор взаємодіє з читачем через текст, фактично провідна роль належить саме тексту як основному компоненту комунікації.

Поява читача як адресата й дійової особи надає тексту театралізованості, перетворює його на гру, містифікацію, коли автор обговорює з умовним читачем свій текст. Звернення до читача скеровані саме на експлікацію діалогічності художнього дискурсу, напр.: *Мені жалко вас, читачу, коли ви не розумієте того, що переживає зараз мій герой. Можливо, що ви завжди пам'ятаєте, що «кохання — це обмін двох фантазій та контакт двох епідерм»? Звичайно, і тут відбулося лише доторкання двох епідерм, — але ж що за діло мій героєві до форми визначення того, що відбулося? Факт! Чудесний, дивний, потрясаючий факт!* (Л. Скрипник. Інтелігент). Спроба вести діалог із читачем на текстовому рівні та моделювання такої комунікації всередині тексту дещо спрощує розуміння діалогічності, що в постмодерністському дискурсі набуває глибинного тлумачення.

У постмодерністському дискурсі діалогічність експліковано на всіх рівнях комунікації: текст — читач, текст — автор і текст — текст. За твердженням дослідників, «діалогізм не може бути розглянутий як один з окремих елементів постмодерністської поетики, тому що він становить структурний каркас, що визначає специфіку постмодерністської інтертекстуальності та ігрової поетики, тобто, іншими словами, виступає як домінанта постмодерністської парадигми художності» [9, 32].

У постмодерністському дискурсі діалогічність реалізована з домінантною роллю адресата, якому належить перевага як інтерпретатору змісту. Авторська картина світу одновекторна, вона зорієнтована на реципієнта, який у свою чергу співвідносить її з іншими текстовими реальностями, помножуючи змісти. Реципієнта набагато менше цікавить авторське бачення, для нього важливіші власні асоціації, міжтекстові паралелі, занурення в інтертекст. Діалог має таку природу: автор створює текст, передбачаючи відповідне сприйняття, текст впливає на читача, який звертається до інших текстів і можливих світів у пошуках відповідного розуміння.

У модерністському дискурсі взаємодія автора з читачем ще потужна, автор намагається впливати на розуміння свого тексту; у постмодернізмі текст промовляє до читача «самостійно», через відповідні діалогічні маніфестації, тобто особливістю розповідного постмодерністського дискурсу є його потенційна комунікативність, «неявне звернення до Іншого, особлива таємничість змісту, що розкривається як фільтрація справжнього змісту в постійній грі перед-думки з «іншим», що спростовує його» [6, 5]. Діалогічна гра в художньому дискурсі забезпечується двома категоріями — комунікативністю та антропоцентричністю, що пов'язані з учасниками комунікації.

Отже, діалогічність як один зі стрижневих параметрів художнього дискурсу має два типи реалізації — внутрішньотекстову й міжтекстову діалогічність. Внутрішньотекстова діалогічність зумовлена специфікою художньої комунікації, основними компонентами є автор — текст — читач, тобто це суб'єктно-текстова діалогічність, у якій актуалізовано чинники мовця та реципієнта. Міжтекстова взаємодія орієнтована не на внутрішній світ художнього простору, а на інші тексти, тому пов'язана з категорією інтертекстуальності, що ґрунтується на актуалізації діалогічних відношень між різними текстами. Обидва типи становлять сутність діалогічності художнього дискурсу як класичної, так і некласичної парадигми.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Барт Р.* Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт. — М. : Прогресс; Универс, 1994. — 615 с.
2. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — М. : Искусство, 1979. — 424 с.

3. *Борботько В. Г.* Принципы формирования дискурса : От психолингвистики к лингвосинергетике / В. Г. Борботько. — [2-е изд.]. — М. : КомКнига, 2007. — 288 с.
4. *Владимирова К.* Нариси на берегах візонерської книги : Егон Альт розмовляє німецькою, або Ангелологія Андруховича [Електронний ресурс] / К. Владимирова // KUT.ORG.UA. Інтернет-часопис про культуру. — 04.05.2007. — Режим доступу : [http : // kut.org.ua/books_a0170.php](http://kut.org.ua/books_a0170.php).
5. *Гудков Д. Б.* Теория и практика межкультурной коммуникации / Д. Б. Гудков. — М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. — 288 с.
6. *Данилова Н. К.* «Знаки субъекта» в дискурсе / Н. К. Данилова. — Самара : Изд-во «Самарский университет», 2001. — 228 с.
7. *Загнітко А. П.* Лінгвістика тексту : Теорія і практикум : [науково-навчальний посібник] / А. П. Загнітко. — [вид. 2-е, доп. і переробл.]. — Донецьк : Юго-Восток, 2007. — 313 с.
8. *Кристева Ю.* Бахтин, слово, диалог и роман / Ю. Кристева // Французская семиотика : От структурализма к постструктурализму. — М. : Прогресс, 2000. — С. 427–457.
9. *Липовецкий М. Н.* Русский постмодернизм (Очерки исторической поэтики) : [моногр.] / М. Н. Липовецкий. — Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 1997. — 317 с.
10. *Солганик Г. Я.* Стилистика текста : [учебн. пособие] / Г. Я. Солганик. — [4-е изд.]. — М. : Флинта, Наука, 2002. — 256 с.
11. *Ярмоленко Г. Г.* О разновидностях речи персонажей в системе художественного текста / Г. Г. Ярмоленко // XII Международная конференция по функциональной лингвистике «Функционализм как основа лингвистических исследований» : Сборник научных докладов. — Ялта : Доля, 2005. — С. 377–379.